

Hebedová, Petra

Koncepty kognitivní gramatiky

In: Hebedová, Petra. *Estonský a finský illativ v pohledu kognitivní gramatiky*.
Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2016, pp.
[35]-52

ISBN 978-80-210-8292-2

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/135762>

Access Date: 06. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

4 KONCEPTY KOGNITIVNÍ GRAMATIKY

4.1 Kategorizace v kognitivní lingvistice

Zdá se být samozřejmé, že s kategoriemi různého druhu se často setkáme v jakémkoli popisu gramatiky libovolného jazyka, např. s kategorií zájmen, kategorií maskulin, kategorií předních samohlásek apod. Méně samozřejmé se zdá promýšlet povahu jazykových kategorií: jsou např. zmíněné kategorie kategoriemi stejného druhu, a jak víme, že jsou v daném jazyce právě tyto kategorie? Kategorizace je jedním z témat, které je poměrně typické pro kognitivní lingvistiku v různých jejích směrech a podobách. (Nevnímáme v této práci kognitivní lingvistiku jako proud, který by měl definovatelné parametry jako celek, spíše nás zajímají přístupy a postupy některých jednotlivých autorů, kteří se do tohoto proudu řadí.) Můžeme tak využít přístupů těchto autorů k tématu kategorizace a použít je v následujícím rozboru forem a významů finského a estonského illativu jako kategorií.

Kategorizace je hlavním tématem pro Lakoffa (1987), který tvrdí, že tradiční koncepty týkající se kategorizace byly v lingvistice i jinde příliš často užívány, aniž by existovala snaha o jejich promyšlení nebo zpochybnění. Lakoff považuje za tradiční takový přístup, v němž o členství v kategorii rozhodují (pouze) rysy kategorizovaných členů/nečlenů. Podle něj je třeba vzít v úvahu také toho, kdo kategorizaci provádí, v případě jazykových kategorií bychom pravděpodobně měli na mysli uživatele jazyka. Kategorie jsou jistým druhem koncepce myslící bytosti. Koncepční kategorie pak mívají strukturu, která odráží proces kategorizace. V jejich struktuře můžeme pozorovat to, že byly např. rozšířeny s pomocí metafory nebo metonymie, jejich struktura může reflektovat možnosti lidské percepce, možnosti lidské motorické činnosti nebo také společenské konvence. (Srov. Lakoff 1987: 8, 371.)

Lakoff zcela neodmítá tradiční koncept kategorie, v němž jsou členy určeny pomocí nutných a postačujících podmínek (určitých vlastností členů oproti nečlenům), které podle tradičních předpokladů objektivně existují stejně jako daná kategorie. Tento model lze podle něj jednak považovat za produkt lidské mysli, jednak má tradicí ukotvené postavení. Podle Lakoffa (1987: 160) nám může např. pomoci pochopit značnou část lidových teorií, které nám slouží k tomu, abychom se vyrovnali se svými prožitky.

Langacker (1987: 16–17) staví do opozice dva modely kategorizace, a to tradiční model založený na kritériích a attributech (*criteria-attribute model*) a model založený na prototypch (*categorization based on prototypes*). V modelu založeném na kritériích a attributech o členství v kategorii rozhoduje přítomnost nebo absence vybraných vlastností. Kategorie je charakterizována seznamem těchto vlastností a zároveň se předpokládá ostrá hranice mezi členy a nečleny. Tento model je rozsáhle užíván v lingvistice (i jinde). Některé problémy z něj vyplývající byly pozorovány už mnohokrát: např. výskyt fenoménů, které dobře nezapadají do žádné z vymezených kategorií (jako např. nelétaví ptáci nebo neznělé vokály), nebo (ne)vypovídající hodnota seznamu vlastností, na jehož základě jsme kategorii určili (srov. Langacker 1987: 16–19).

Kategorizace počítající s pojmem prototypu se pak podle Langackera jeví jako vhodnější alternativa. Podle jeho názoru neexistuje důvod dávat přednost teorii, která se jeví jako rigoróznější, ekonomičtější nebo mající ukotvené postavení ve vědecké tradici, pokud by taková teorie nebyla schopná se vyrovnat s popisovanými jevy v jejich bohatosti a různorodosti (srov. Langacker 1987: 11–30). Langacker obecně přiznává, že neusiluje při popisu jazyka o ekonomičnost, pokud by takové snahy neadekvátně redukovaly popisované skutečnosti.

U Lakoffa (1987) je důležitým pojmem také motivovanost. Motivovanost v jazyce pozorujeme, pokud něco není predikovatelné, ale zároveň ani arbitrární. Ve struktuře kategorií v jazyce můžeme často pozorovat, že jejich rozšíření je nějakým způsobem motivováno, aniž bychom tento druh rozšíření dokázali předpovědět. Motivace ale hraje roli např. pro chápání nebo pamatování si daného rozšíření. Mezi jiným bychom typicky motivovaná rozšíření pozorovali u polysémie, pokud jednotlivé významy pojmáme jako tvořící kategorii. (Srov. Lakoff 1987: 346, 96, 438, 448–449.)

V další kapitole se pokusíme o přehodnocení kategorie „formy illativu v estonštině“ s pomocí pohledu na jazykové kategorie, tak jak jej představuje Langacker (1987). Nejdříve se proto pokusíme interpretovat Langackerovu kognitivní gramatiku v o něco širší perspektivě, aby bylo zřejmé, jak do jejích teoretických východisek zapadají představy o kategoriích a kategorizaci. Zde podaná interpretace se ale bude týkat jen některých aspektů Langackerovy kognitivní gramatiky, nemáme zejména prostorové možnosti podat celistvější obraz.

4.1.1 Kategorizace jako proces, kódování a konvenčnost

Gramatika je podle Langackera strukturovaný inventář konvenčních jazykových jednotek („*structured inventory of conventional linguistic units*“, Langacker 1987: 57), tento kondenzovaný výrok potřebuje další vysvětlení. Pojem jednotky (*unit*) je vymezen vzhledem k míře konvenčnosti, zavedenosti. Jednotkou je to, co mluvčí jazyka ovládá a může uplatnit, aniž by např. musel přemýšlet o její vnitřní struktuře, nebo by musel použít nějakou snahu o konstruování. Jednotky mohou být fonologické (patřící do výrazového plánu jazyka), sémantické (patřící do významového plánu) nebo symbolické (vznikající spojením fonologického a sémantického pólu). (Pokud se nic neříká o statusu daného výrazu jako jednotky, pak se mluví o *structure*.) Typickým příkladem fonologické jednotky je foném (má ustálený status, je pro mluvčí daného jazyka jednotkou). Fonologické jednotky však mohou být i delší (např. slabika). Jednotky mohou být komponované, mít vnitřní stavbu, protože o jejich statusu jednotky stále rozhoduje to, zda nebo do jaké míry by byla při jejím užití vyžadována konstrukční snaha. Sémantickými jednotkami jsou ustálené koncepty. Nejmenší symbolickou jednotkou je morfém, např. gramatické konstrukce jsou pak schematickými symbolickými jednotkami – některá jejich součást obvykle není zcela specifikována (můžeme mít např. finskou nebo estonskou postpoziciční konstrukci jako „*GEN + keskellä*“, „*GEN + keskel*“, česky „*uprostřed + GEN*“). Neobvyklý koncept, fonologická struktura nebo např. syntaktická kombinace naopak vyžadují určitou konstrukční snahu. Ve skutečnosti však jazyk nabízí velmi mnoho ustálených jednotek a řeč je obvykle plná překrývajících se konvenčních schémat různé délky a ani komplexní věty příliš mnoho tvořivé energie (tvořivé energie v uvedeném smyslu) nevyžadují (srov. Langacker 1987: 59). Platnost nějaké struktury jako jednotky nelze stanovit jako absolutní hodnotu, jedná se spíše o míru, i ustálené jednotky se často liší v míře konvenčnosti (na to má vliv např. frekvence užívání). Čím více je však něco konvenční, tím spíše je to věcí gramatiky, proto bychom mohli říct, že snaha popsat gramatiku jazyka je mj. hledáním konvenčností. O konvenčních jednotkách (*conventional units*) pak Langacker mluví tam, kde status jednotky vztáhneme na určitý jazykový útvar užívaný skupinou mluvčích. (Langacker 1987: 57–60, 62–63.)

Ve vypůjčeném citátu se také mluví o jazykových jednotkách (*linguistic units*). Ani zde nelze podle Langackera určit přesnou hranici, typickými jazykovými jednotkami jsou bezpochyby ty, které mají typicky fonologické vyjádření. Mimo pole lingvistiky obvykle zůstávají např. nefonologické zvukové projevy nebo gesta, v některých případech jsou však součástí jazykového výrazu, bez nichž by nedával smysl. Vydělení nějaké jednoznačně ohraničené oblasti jazyka od jiných oblastí vnímání proto není dobré. (Srov. Langacker 1987: 60–62.)

Z uvedeného citátu nám pak zbývá uvést, jakým způsobem jsou konvenční jazykové jednotky strukturovaným inventářem. Zde mluví Langacker o těchto zá-

kladních způsobech uspořádání: jedná se o vztahy kategorizující, symbolizující a syntagmatické. (Srov. Langacker 1987: 73–76, 91–96.)

Kategorizace vychází z potřeby užívat jazykové prostředky ve všech situacích, které mohou nastat. Langacker používá pro interakci mezi konvencí a užitím pojem kódování (*coding*), o němž mluví jako o vyrovnání se s problémem (*problem-solving activity*). K takové situaci dochází, když chceme (více či méně) konvenční jazykové jednotky použít ve velmi konkrétní situaci. Pro takovou úlohu máme k dispozici jak specifické symbolické jednotky (lexémy, ustálená spojení, morfémy), tak ustálené vzory, tj. schematické symbolické jednotky, pomocí nichž můžeme jednodušší jednotky skládat do komplexnějších celků. Kategorizace je pak charakterizována jako proces, který neustále probíhá a rozvíjí se pod tlakem kódování. Kategorizující rozhodnutí pak v konečném smyslu závisí na mluvčím, i když lze předpokládat, jak pravděpodobné je, že některá jednotka nebo vzor bude pro daný úkol zvolena. (Srov. Langacker 1987: 65–66, 69, 381–382.)

Langacker mluví o dvou podobách kategorizace, o tzv. plné a částečné sankci (*full sanction, partial sanction*), které nejsou navzájem distinktní, ale tvoří kontinuum. O plné sankci můžeme uvažovat tehdy, když zvolený jazykový výraz odpovídá všem požadovaným specifikacím, je pro danou příležitost vhodný, ustanovený. Užití můžeme i jazykový výraz, který odpovídá požadavkům jen částečně, pak se jedná o částečnou sankci, při níž si můžeme představit, že je potřeba počítat s jistou dávkou pružnosti. Úplná sankce je vlastně idealizací, jazykové výrazy obvykle do jisté míry schematizují (Langacker 1987: 66–67). S pomocí pojmu částečné sankce je pak např. ošetřena tvořivost v jazyce. Míra odchýlení od kompatibility jazykového výrazu a kódované situace je nazývána elaborační vzdáleností (*elaborative distance*). Pokud existuje konvenční jazykový výraz pro daný koncept, lze elaborační vzdálenost považovat za nulovou (což je do jisté míry idealizace). Pro jiné případy lze uvažovat o relativních rozdílech v elaborační vzdálenosti. Částečná sankce se také v procesu konvencionalizace může stát úplnou. Langackerovým příkladem je tu výraz *tube* pro metro, prvně užívaný na základě vnější podobnosti s původním významem slova s jistými odchylkami (zejména co se týká účelu), z hlediska dnešních uživatelů jazyka však výraz plně odpovídá danému konceptu (srov. Langacker 1987: 71).

Kategorizace je u Langackera jednou ze tří základních relací, které lze pozorovat mezi komponenty komplexních celků (jednotky tvoří strukturovaný inventář). Kromě kategorizujících vztahů se dále rozeznávají symbolická relace (při které je ustanovena korespondence mezi fonologickou a sémantickou strukturou) a syntagmatická relace (kde kombinací dvou nebo více struktur vzniká složená struktura). Strukturování ve smyslu kategorizace slouží při kategorizování, chápání zobecnění (vyjádřených schématy) a sankci nových struktur (kategorizaci nejednotek) (srov. Langacker 1987: 75). I druhé dvě relace jsou pro tuto práci relevantní. V centru pozornosti je jedna symbolická relace (ve dvou jazycích), totiž finský a estonský

illativ. Fonologický pól této relace tvoří jednotlivé alomorfy, sémantický pól významy illativu. Jedním z cílů je zkusit popsat oba dva póly jako komplexní kategorie. Syntagmatická relace je relevantní zejména kvůli tomu, že illativ je v obou jazycích závislý morfém a abstrahujeme jej (přínejmenším) z kontextu „jmenný kmen + illativní morfém“.

Pro zmíněné tři relace Langacker užívá následující způsoby zápisu: pro kategorizaci $[[A] \rightarrow [B]]$, pro syntagmatickou relaci $[[A][B]_c]$ a pro symbolickou relaci $[[A]/[a]]$. Hranaté závorky slouží k označení jednotky, proto jsou ve třech uvedených příkladech jednotkami nejen oba komponenty ve vztahu, ale i jejich vzájemný vztah by byl považován za ustálený. Jednotku $[A]$ lze v zápisu odlišit od výrazu, který nelze za jednotku považovat (A). Úplnou sankci, např. $[A] \rightarrow [B]$ nebo $[A] \rightarrow (B)$, lze od částečné odlišit tak, že se namísto plné čáry použije přerušovaná, tj. např. $[A] - - - \rightarrow (B)$. (Srov. např. Langacker 2000: 9.)

4.1.2 Schematická síť

Koncept schematické sítě (Langacker 1987) slouží k uchopení kategorizace v jazyce. Schematická síť je sítí kategorizujících vztahů, přičemž tyto vztahy jsou charakterizovány jako zaběhlé kognitivní postupy (*cognitive routines*), které se rozvíjí a proměňují pod tlakem kódování. Dva základní kategorizující vztahy, a tedy rozměry v schematické síti, jsou pak specifikace (*specialization*; směr od schematičtějšího ke konkrétnějšímu) a rozšíření (*extension*; směr od typičtějšího k méně typickému). Oba typy vztahů jsou pojímány jako gradace. V návaznosti na tyto dva vztahy se pak mluví o dvou základních způsobech kategorizace, které se mohou i vzájemně zkombinovat/doplňovat: kategorizace pomocí schématu a kategorizace pomocí prototypu. O kategorizaci pomocí prototypu můžeme mluvit vždy tehdy, kdy lze uvažovat o částečné sankci (srov. Langacker 1987: 371–372). V rozměru specifické – schematické jde o schopnost abstrakce, odhlédnutí od některých specifikací, které nám umožní pojímat totéž na různých úrovních abstrakce. Schéma je pak to, co je společné různým specifictějším příkladům (*instantiations*) daného schématu při abstrahování od některých detailů. V druhém zmíněném rozměru (typické oproti méně typickému) jde pak o schopnost porovnání, Langacker mluví o vzoru (*standard*) a cíli (*target*). (Srov. Langacker 2000: 4.)

Pokud chceme dané vztahy graficky znázornit, pak se obvykle vztahy na ose schematické – specifické (rozlišujeme schéma a jeho příklady) zobrazují na svislé ose, kdy nejabstraktnější schéma stojí nejvýše. Vztahy na ose typický případ – rozšíření se zobrazují na vodorovné ose. (Není to však nutně jediný možný způsob, mohli bychom zvolit i jiné rozložení, srov. Langacker 1987: 74.) Jak už bylo řečeno, jmenované dva způsoby kategorizace se mohou navzájem doplňovat, pokud si představíme rozšíření od typického případu, můžeme si představit i schéma,

kteřé by obsáhlo jak typický případ, tak i dané rozšíření (srov. Langacker 1987: 371–373).

Uzly (*nodes*) v síti kategorizujících vztahů pak mohou být jazykové jednotky (fonologické, sémantické, symbolické). Z fonologických jednotek může být typickým a tradičním příkladem použití schematické sítě zobrazení fonému (schématu) s jeho alofony (příklady, *instantiations*) (Langacker 1987: 388–394). Klasickým příkladem jsou např. také hierarchie typu: schéma „jehličnaté stromy“ s příklady „smrk, borovice, jedle, ...“, na specifitější úrovni pak „smrk ztepilý, smrk černý, ...“, schéma jehličnaté stromy by pak samo o sobě bylo podschématem schématu „stromy“, ... (srov. Langacker 1987: 374, 382–383).

U uzlů v schematické síti lze pak také mluvit o různém stupni kognitivní význačnosti (*cognitive salience*). Kognitivní význačnost souvisí s tím, jak snadno přístupný (jak výrazný) je v rámci zaběhlých kognitivních rutin ten který uzel kategorie. Předpokládá se, že význačnost souvisí s frekvencí aktivace toho kterého uzlu, čím častěji je užíván, tím jednodušeji je aktivován znovu. Na kognitivní význačnost uzlu ale mohou mít vliv i další faktory. Lakoff i Langacker předpokládají, že význačná (*salient*) je tzv. základní úroveň, na níž kategorizujeme, vzhledem k úrovni vyšší (obecné) i nižší (specifické). Koncepty této základní úrovně jsou totiž chápány skrze zkušenost, mohou to být např. uchopitelné objekty v naší blízkosti, stavy nebo činnosti, které známe z vlastní zkušenosti. Od této úrovně, kterou známe především ze zkušenosti, jsme pak schopni abstrahovat na úrovně obecnější, nebo přidávat detaily na úrovních nižších. Pro koncepty základní úrovně se předpokládá snadnější kognitivní zpracování (proces učení, rozpoznání, zapamatování) a obvykle i jednoduchost jazykového vyjádření oproti vyšším a nižším úrovním. Jako příklad základní úrovně můžeme uvést pojmenování jako *pes, kočka, myš, moucha*. Vyšší úrovně jako např. *savci, hmyz, hlodavci*, případně *fauna* vyžadují schopnost abstrakce a děti se je učí později. Jiné vyšší úrovně nejsou pro nebiology většinou vůbec kognitivně význačné, stejně tak nižší úrovně jako např. druhová pojmenování mohou být v různé míře význačné u různých mluvčích (vzhledem ke kulturním konvencím je pravděpodobně většina nebiologů v češtině schopna pojmenovat mnohem více druhů psů než druhů myší apod.).

Bybee (2007: 15) předpokládá, že tzv. frekvence tvaru (*token frequency*) koreluje s tím, co považujeme za centrum kategorie. Podle Langackera (1987: 381) lze sice teoreticky předpokládat, že k význačným uzlům dané kategorie bude patřit prototyp a nejvyšší (nejobecnější) schéma (které by obsáhlo všechny členy kategorie), ne všechny kategorie jsou však takto uspořádány. Lze uvažovat také o lokálních prototypch. Nejvyšší schéma pak často nebývá význačné, protože je na to příliš obecné.

4.1.3 Využití schematické sítě

Pokud se týká jazykových kategorií, lze podle Langackera použít schematickou síť k popisu jakéhokoli druhu lingvistické kategorie (1987: 380), model by měl být aplikovatelný na jakoukoli kategorii, která je lingvisticky relevantní (1987: 377), a tento přístup by měl pomoci osvětlit organizační principy společné lingvistickým kategoriím z různých domén (1987: 386).

Jednou z už naznačených možností využití je např. popis alofonních variací. Jiným způsobem využití je popis sémantického pólu jazykové jednotky (lexému, morfému, i jednotky se složitější strukturou), kdy jednotlivé významy polysémické jednotky analyzujeme s pomocí schematické sítě (srov. Langacker 1987: 387, aplikaci pro různé finské výrazy srov. např. Leino 1999). Závislé morfémy jsou pojímány jako symbolické jednotky, tj. nesoucí význam, můžeme tedy daným postupem zkusit analyzovat význam „illativ“ ve finštině a v estonštině (analýzu finského elativu tímto způsobem provedl Leino, srov. 1999: 220–235, analýzu trojice estonských vnějších lokálních pádů pak srov. Vainik 1995).

Langacker poukazuje také na možnost analyzovat alomorfní variaci tímto způsobem. Jako příklad uvádí mj. plurálové morfémy v angličtině *s/-z/-əz*, jim společné schéma popisuje jako *Z* (1987: 395). Zde také existuje tradiční pojmenování pro schéma, totiž morfofoném. Tradičně se takového přístupu užívá při popisu některých variant koncovek illativu ve finštině: ve finských gramatikách se pro ně používají označení *-hVn* a *-Vn*, kdy *V* značí kterýkoli z finských vokálů, specifickými vyjádřeními jsou pak koncovky *-han, -hän, -hon, -hön, -hun, -hyn, -hin, -hen*, podobně *-an, -än, -on, -ön, -un, -yn, -in, -en* (výběr závisí na koncovém vokálu kmene, jedná se tedy o reduplikační koncovku). Označení *-hVn* a *-Vn* jsou tak schémata pro tyto varianty. V případě morfofonematických variací je výskyt varianty samozřejmě podmíněn kontextem (srov. Langacker 1987: 395), to samé lze ale v mnoha případech tvrdit o alofonech a ostatně i o různých významech polysémické jednotky.

Výskyt koherentních kategorií může být motivován jak vnitřními, tak vnějšími faktory. Za vnitřní bychom považovali vzájemné podobnosti, které mohou sloužit jako podklad při rozšíření nebo pro abstrahování schématu. Za vnější bychom považovali podobnosti v chování daných jednotek. Např. u anglických plurálových variant *s/-z/-əz* lze pozorovat jisté vnitřní podobnosti, žádné je však nepojí s ablaudem a nulovým morfémem. Pokud bychom chtěli obsáhnout všechny možnosti tvoření plurálu v angličtině, museli bychom odkázat na to, že sdílí stejný sémantický pól. Fonologický pól dané symbolické jednotky (anglický plurál) by šlo popsat jen velmi obecně jako nějaký druh morfológické operace (v originálu „*some dependent structure*“, srov. Langacker 1987: 387–388).

4.1.4 Kategorie přirozené a distribuční

Na základě výše zmíněného rozdílu, kdy ke kategorizaci mohou sloužit vnitřní nebo vnější faktory, lze mluvit také o kategoriích přirozených a kategoriích distribučních. Dělení takového rozdílu je poměrně tradiční, členství v distribuční kategorii vzniká na základě participace v určitém typu konstrukce. Popis distribučních kategorií bývá nedílnou součástí gramatik.

Langacker navrhuje přístup, v němž mezi oběma druhy kategorií není ostrá hranice. Argumentem je to, že nelze předpokládat ostrou hranici ani mezi vnitřními a vnějšími faktory, protože jednotky se vyskytují v kontextu a můžeme je rozpoznat skrze „dekontextualizaci“ („*the line between internal structure and syntagmatic context is anything but sharp as discrete units are recognized only through a process of decontextualization*”, Langacker 1987: 423). (Srov. Langacker 1987: 424–435 pro podrobné argumenty podporující toto stanovisko.)

Jako schematickou síť můžeme zobrazit také kategorie gramatických konstrukcí (např. všechny české konstrukce „předložka + jméno“, kde můžeme uvažovat o členech jako o specifických předložkách ve spojení se jménem nebo např. subkategoriích jako „předložka + zájmeno“). Uzly v takové kategorii mohou být ustálené výrazy nebo vzorce pozorovatelné při pohledu na jednotlivé specifické případy. Uzly jsou tak komplexní struktury (jsou to symbolické jednotky, mohou to být i syntagmatická spojení), což poskytuje řadu možností pro kategorizaci. Můžeme uvažovat o subkategoriích založených na nějakém rysu fonologického pólu (např. „jednoslabičné předložky + jméno“), sémantického pólu (vazby „předložka + jméno“ s temporálním významem), konstrukčních vlastnostech (druh syntagmatického zapojení apod.). Pouze malá část těchto teoreticky možných kategorizací je ale využita v případě konkrétních kategorií konkrétního jazyka. (Srov. Langacker 1987: 409–411.)

Estonský a finský illativ nebude pro popis takto složitý: za komplexní kategorii můžeme považovat jak sémantický, tak i fonologický pól. V případě sémantického pólu se jedná o polysémickou kategorii, v případě fonologického pólu jde o popis alomorfie. V druhém jmenovaném případě můžeme uvažovat o (nutně) distribuční kategorii (která může být do jisté míry i přirozenou kategorií). Ani v estonském, ani ve finském případě se však nevytváří podkategorie toho druhu, že by určitá podoblast sémantického pólu byla spárována s určitými alomorfy (byť pokus o popis tohoto druhu existoval v estonské tradici, vývoj těchto myšlenek budeme sledovat v kapitole 5.4). V obou případech, finském i estonském, je o spojení formy a významu možné uvažovat pro nejobecnější schéma fonologické a sémantické (stejně tak jsou i jednotlivé uzly vždy spojením nějaké illativní formy a s ohledem na kontext nějakého významu illativu).

Jistým druhem komplexnosti však může být to, že illativ je závislou jednotkou, jak fonologicky, tak sémanticky, ke své demonstraci potřebuje jmenný kmen (jed-

ná se o nesamostatný morfém). Můžeme sice abstrahovat illativ jako symbolickou jednotku, ve skutečnosti ale často můžeme narazit na to, že je nutné vzít v úvahu celý illativní tvar (tj. jmenný kmen + illativní morfém), někdy samozřejmě i širší kontext (např. vazbu se slovesem, větou). V tom případě se jedná o syntagmatické spojení, o němž budeme opět uvažovat v souladu s teoretickým rámcem Langackerovy kognitivní gramatiky.

4.2 Syntagmatická spojení

4.2.1 Složené výrazy a status jednotky

Za konstrukci považujeme spojení dvou a více komponentů, přičemž není třeba dělat zásadní rozdíl mezi morfologickou a syntaktickou konstrukcí, rozdíl spočívá jen ve velikosti a způsobu spojení. Pro spojení „jmenný kmen + illativ“ můžeme samozřejmě mluvit o morfologické konstrukci, při níž dochází k těsné integraci fonologického vyjádření obou komponentů, kmenového morfému a illativního morfému. Dále je třeba analyzovat, jak jsou tyto komponenty integrovány sémanticky. Gramatické konstrukce jako tato jsou označeny za symbolické v tom ohledu, že symbolický vztah není jen mezi vyjádřením a obsahem obou komponentů (jmenný kmen, illativní morfém), ale i integrace má symbolický charakter – sémantická integrace je symbolizována integrací fonologického vyjádření obou komponentů. (Srov. Langacker 1987: 81–85.)

Gramatická konstrukce „jmenný kmen + illativ“ je pak schematickou jednotkou (v gramatice obou rozebíraných jazyků), jejímiž příklady (*instantiations*) jsou jednotlivé illativní tvary. Ty pak také případně mohou mít status jednotky, ve větší či menší míře. Do jaké míry jde o jednotku, závisí na tom, zda (a nakolik) je potřeba předpokládat určitou konstrukční snahu, konstruování jednotky z částí. Jsou i takové illativní formy, které můžeme bez dlouhého rozmyšlení považovat za konvenční jednotku jako celek, např. fin. *kotiin* „domů“, est. *majja* „dovnitř, do domu“.

Pro rozbor komplexní struktury se zdá být nejsnazší koncepce, při níž je komponovaný výraz složen z jednotlivých komponentů jako ze stavebních bloků, taková koncepce však nemusí být adekvátní. To, že rozeznáváme komponovanou strukturu, nemusí nutně znamenat, že „součet“ jednotlivých částí dostatečně charakterizuje celek. Proto je třeba komplexní strukturu vnímat jako nezávislou, zároveň samozřejmě analyzovat všechny jednotlivé části a jejich vztah k celku. To, do jaké míry bude konstrukce vnímána jako komplexní, tj. analyzovatelná, koreluje s mírou, v jaké vnímáme jednotlivé komponenty, a jak výrazně si uvědomujeme jejich vztah k celku (to lze ukázat např. na rozdílném vnímání komponované struktury anglických derivátů jako *swimmer* vs. *computer*, (ne)průhlednost fonologické-

ho spojení přitom nemusí být rozhodujícím faktorem). Status syntagmatického spojení jako jednotky se přitom nevyklučuje s její případnou analýzou na části, např. i u ustálených a frekventovaných derivátů (s celkem nesporným statutem jednotky) si lze uvědomit jejich vnitřní stavbu, např. ve srovnání s jinými deriváty podobného druhu. (Srov. Langacker 1987: 86–90, 292–294.)

4.2.2 Způsob propojení

Aby mohlo dojít k syntagmatickému spojení, musí mezi oběma komponenty existovat nějaký způsob/místo překrytí. V Langackerově gramatice je tento způsob překrytí nazýván místem rozpracování (*elaboration site*). Jedná se o to, že dílčí struktura jednoho z komponentů je postavena do korespondence s dílčí strukturou druhého komponentu. Pak může vzniknout koherentní složitější výraz, srov. např. jednoduchou fin. větu:

Mies tuli taloon. „Muž přišel/vešel do domu.“

(Zejména po významové stránce je zde analýza poněkud hrubá, zatím bez lepšího upřesnění některých pojmů, má sloužit k vysvětlení předchozí pasáže.) Morfém *talo* „dům“ vymezuje trojrozměrný prostor, který se (přínejmenším v jednom z významů daného slova) užívá k obývání. Illativní morfém vyjadřuje relaci, kdy počáteční a koncový bod na dráze se nerovnají, koncový bod musí být specifikován a je vnímán jako cíl směřování (při tomto významu illativu lze mluvit o inkluzi koncového bodu dráhy ve vymezeném prostoru). Při spojení obou je pak právě tento cílový bod obsažený v sémantické charakteristice illativu rozpracován významem „dům“. Vznikne tak koherentní výraz *taloon* „do domu“. Podobně sloveso *tulla* „přijít“ vyjadřuje temporální relaci, kdy v čase dochází ke změně, posunu mezi místem A a B, přičemž B je vnímáno jako cílová destinace. Tato cílová destinace obsažená ve významu slovesa „přijít“ je rozpracována illativem *taloon* „do domu“. Substantivum *mies* „muž“ pak specifikuje, co se pohybuje po dráze vymezené slovesem „přijít“, které v jednom ze svých významů předpokládá životný subjekt schopný pohybu pomocí chůze (v Langackerově gramatice je pak *mies* trajektor a *taloon* vztažný bod slovesem vyjádřené relace, o těchto pojmech podrobněji v kapitole 9).

Při propojení dvou komponentů v syntagma výsledné spojení obvykle zásadním způsobem „zdědí“ povahu jednoho z komponentů. Tento komponent je nazýván tím, který určuje profil výsledného syntagmatu (jedná se pak o *profile determinant*). V případě spojení „jmenný kmen + illativ“ je určujícím pro profil⁶ výsledného syntagmatu illativ: výsledný výraz je stejně jako illativní morfém atem-

6 *Profile* je pojem zavedený pro popis významu a to v opozici *profile* : *base*, kde základna (*base*) poskytuje rámec pro danou koncepci, profil pak vzhledem k ní vymezuje, na co daný výraz odkazuje, na co se zaměřuje pozornost, např. pro pojem „paže“ je základnou „tělo“, pro „dlaň“ je základnou „ruka“ (srov. Langacker 1987: 183–189; srov. také s. 174–175 v této práci).

porální relací (ve větě má pak platnost adverbiale), výraz *taloon* „do domu“ stejně jako illativ profiluje dráhu mezi nestejnými body se směřováním k jednomu z nich, illativ je proti tomuto výrazu schematictější, ve výrazu *taloon* je tento cílový bod specifikován. (Pro širší ukotvení pojmu *profile determinant* srov. Langacker 1987: 235–236, 288–292.)

4.2.3 Autonomní a závislý komponent

V syntagmatickém spojení lze dále typicky pozorovat asymetrii mezi autonomním a závislým komponentem (*autonomy* vs. *dependence*). Tato asymetrie je často otázkou míry, přesněji lze tedy tvrdit, že jeden komponent je oproti druhému spíše autonomní nebo spíše závislý. O takové asymetrii můžeme uvažovat jak ve fonologickém, tak i sémantickém ohledu. Spojení „jmenný kmen + illativ“ bude v tomto ohledu patřit mezi typické a nepřiliš složité případy. Illativní morfém je závislý jak v ohledu fonologickém, tak sémantickém (což je v souladu s Langackerem zmíněnou tendencí ke korelaci asymetrie ve fonologickém a sémantickém ohledu). Závislý komponent je ten, který je v podstatné míře charakterizován ve vztahu k jinému komponentu a s odkazem na něj. Tvrdí se, že např. součástí charakteristiky afixu je schematický kmen (v tradičním způsobu záznamu by se to odráželo v zápisu s pomocí spojovníku: fin. *-hin*, est. *-sse*, české *sou-* apod.). V sémantickém smyslu závislý komponent také potřebuje další komponent ke své realizaci. Jednodušeji to můžeme vysvětlit tak, že např. význam illativu nejlépe někomu ukážeme na výrazech jako „do domu“, „do autobusu“, „do června“ apod., je však těžké význam illativu popsat bez odkazu na jmenný kmen. S použitím přesnějších pojmů je pak illativ relační predikace, k jejímuž užití je nutné specifikovat jeden pól této relace (konkrétně vztažný bod, tj. *landmark*). Ve významu illativu je pak tento pól pouze schematický, při spojení se jmenným kmenem dojde k jeho rozpracování. Pro konkrétní syntagmatické spojení *taloon* „do domu“ pak můžeme tvrdit, že součástí profilu illativu je vztažný bod, který je v tomto případě rozpracován pomocí kmene *talo*. Naopak o významu kmene *talo* můžeme tvrdit, že součástí jeho encyklopedického významu⁷ je to, že poskytuje prostor k bydlení nebo užívání, a že lze být uvnitř tohoto prostoru. Tato součást významu *talo* však nutně nevyžaduje rozpracování, koncept *talo* je možný i bez takového rozpracování. Jde tedy v daném syntagmatickém spojení o sémanticky autonomní komponent.

Pro fonologickou strukturu lze na základě asymetrie autonomní/závislé založit rozdíl mezi kmenovými a nekmenovými morfémy⁸. Rozlišení kmenových a nekme-

7 Součástí encyklopedického významu může být cokoli, co lze vědět o daném konceptu, o pojmu dále na s. 173–174.

8 Langacker mluví o *root / nonroot morphemes* (srov. 1987: 336), a v jiném významu používá pojem *stem*; vzhledem k tomu, že se zabýváme finštinou a estonštinou, budeme zde nadále mluvit pouze

nových morfémů může být také založeno na jejich typické distribuci (různé jazyky se mohou lišit v tom, nakolik je takové kritérium použitelné). Dále lze uvažovat také o tom, zda se morfém potenciálně vyskytuje samostatně (typické kmenové morfémy se vyskytují i bez nekmenových, typické nekmenové se samostatně nevyskytují). Další rozdíly, kterými se kmenové a nekmenové morfémy typicky liší, jsou podle Langackera (1987: 361) ty, že kmenové jsou typicky fonologicky zatíženější (obsahují slabičné jádro, nebývají pouze suprasegmentální apod.), zastupují velké otevřené třídy, kdežto nekmenové bývají členy uzavřených tříd jednotek. Asymetrie autonomní/závislé pak také typicky koresponduje na obou pólech (fonologickém i sémantickém).

4.2.4 Závislé morfémy v estonštině a ve finštině

Ve finštině i v estonštině se tradičně kmenové a nekmenové morfémy oddělují i s ohledem na distribuci, pokud tedy popis vztáhneme jen na tyto dva jazyky, mohli bychom použít i toto kritérium. Ve finštině se pak kromě rozlišení kmen : sufixy distribuční hledisko dále užívá k rozlišení jednotlivých tříd sufixů vzájemně – s ohledem na jejich pozici za kmenem (vymezení plurálového/imperfektního znaku oproti pádové/osobní koncovce a posesivnímu sufixu). Estonština v případě připojení více sufixů (např. číslo + pád, čas + osoba) také rozeznává podobným způsobem poziční třídy (hierarchie je jednodušší o posesivní sufixy). V případě některých singulárních kategorií jména nelze v estonštině použít poziční hledisko (pokud závislý morfém není afixem), v takových případech se pak hodí kritérium asymetrie ve smyslu autonomní/závislé. Dále bychom mohli použít kritérium fonologické „váhy“ – kmenové morfémy např. obvykle v obou jazycích nesou hlavní přízvuk, mívají vyšší počet slabik, v případě estonských morfémů nesufixální povahy poskytují stopu o dvou slabikách, která je závislým morfémem modifikována. (Srov. také Skalička 1935: 46–47.)

Mezi závislé (*dependent*) morfémy pak lze řadit afixy stejně dobře jako kmenové alternace, suprasegmentálně realizované morfémy nebo nulový morfém, aniž bychom předpokládali nějakou zásadně jinou povahu afixů v kontrastu vůči jiným druhům závislých morfémů. Závislým morfémům je společné to, že ke své fonologické realizaci vyžadují kmen (schematický kmen je součástí charakteristiky závislého morfému). Lze je také charakterizovat jako určitý druh operace na kmeni. (Srov. Langacker 1987: 336–345.)

Pro popis finštiny a estonštiny jsou potřeba v zásadě tři typy závislých morfémů a jejich vzájemné kombinace. Jedná se 1) o sufixální morfémy (případně

o kmenech bez rozlišení pojmů kmen a kořen, ať už v jakémkoli smyslu, tak jak je v popisu daných jazyků zvykem.

v kombinaci s kmenovou alternací), 2) částečně reduplikační sufixální morfémy a 3) kmenové alternace (samotné). (Druhý případ se objevuje pouze ve finštině, třetí pouze v estonštině). Každý afix obsahuje kromě segmentálního obsahu také referenci na schematický kmen, ta pak při syntagmatickém spojení slouží jako místo k rozpracování (*elaboration site*). Pro naše účely můžeme uvažovat i tak, že tato reference může být i nějak lépe specifikována, např. že tento schematický kmen je zakončený na vokál/konsonant nebo má určitý počet slabik apod. Např. finský illativní sufix *-seen* předpokládá kmen, který je zakončen na dlouhý vokál, který není pod přízvukem, srov. *huoneeseen, rikkaaseen* (od *huone* „pokoj, místnost“, *rikas* „bohatý“). Estonský illativní sufix *-sse* předpokládá kmen zakončený na vokál, tak aby mohla být gemináta /ss/ realizována (např. *kõigisse, vanasse*, od *kõik* „všichni, všechno“, *vana* „starý“), estonský illativní sufix *-de* se zase vyskytuje pouze po sorním konsonantu (např. *suurde, keelde*, od *suur* „velký“, *keel* „jazyk“).

U reduplikačního morfému není schematický pouze předpokládaný kmen, k němuž je morfém (ve finském případě sufix) připojen, ale do jisté míry schematický je i samotný morfém, k jeho rozpracování dojde až při spojení s konkrétním kmenem. Ve finštině jde o vokál sufixu, který nabude konkrétní hodnotu podle koncového vokálu kmene, srov. např. *työhön, suuhun, maahan* (od *työ* „práce“, *suu* „ústa“, *maa* „země“).

Morfémy, které lze charakterizovat jako kmenové alternace (Langacker mluví o procesních morfémech), jsou podle Langackera odlišné v tom, že tu nedochází k jednoduchému rozpracování (situace, kdy např. schematický kmen předpokládaný sufixem splyne s konkrétním dosazeným kmenem). U procesního morfému zůstává určitý konflikt mezi dvěma situacemi, které jsou dány do korespondence, ale zcela nesplynou v jedno. Jako příklad udává morfém $[[i] \rightarrow [æ]]^9$, který určuje např. anglickou slovesnou formu *sat*. I v tomto případě se jedná o operaci na kmeni, který je v rámci morfému jen schematicky charakterizován. Součástí morfému je kromě toho, že specifikuje výslednou fonologickou podobu jako obsahující $[æ]$, i výchozí situace, která je s cílovou v kontrastu. Situace je podle Langackera analogická k uchopení některých obrazných významů nebo metafor, které také obsahují dvě nestejně scény, výchozí je doslovný význam, cílová je ten skutečně míněný. Langacker mluví o kapacitě pojímat v rámci jednoho celku nestejná rozložení, která vykazují určitý konflikt, stejná kapacita se pak projevuje v jazyce různými způsoby. (Srov. Langacker 1987: 141–143, 339–342.)

Morfém kmenového ablautu je pak dvouúrovňový, obsahuje dvě nestejná rozložení, z nichž jedno – cílové – dává konkrétní podobu dané formě. Takový popis můžeme použít např. pro estonské illativy, které jsou tradičně označovány jako bezkoncovkové (nemají sufix), ale od jiných pádových tvarů se liší tvarem kmene

9 Hranaté závorky slouží k odlišení jednotek (fonologických, sémantických, symbolických), srov. kapitola 4.1.1.

(obměna kmene může být segmentální, suprasegmentální nebo kombinací obojího). Srov. následující příklady:

*trepi*_{GENsg} : *treppi*_{PARTsg=ILLsg} (od *trepp* „schody“, jedná se o suprasegmentální rozdíl, zde vyjádřený i konvenční ortografií pomocí jednoduchého : zdvojeného grafému, srov. kapitola 3, symbol ` používáme pro označení tzv. důrazné slabiky)

*jala*_{GENsg} : *jalga*_{PARTsg=ILLsg} (od *jalg* „noha“, rozdíl je segmentální, výsledná forma partitivu/illativu se shoduje s předchozím případem v tom, že vzniklá dlouhá slabika je důrazná)

*riigi*_{GENsg} : *riiki*_{PARTsg=ILLsg} (od *riik* „stát“, rozdíl je segmentální i suprasegmentální, v prvně uvedeném tvaru je jednoduchý konsonant, ve druhém gemináta, srov. také kapitola 3)

(První z udávaných tvarů je genitivem, kromě toho jej lze označit jako tzv. genitivní kmen, což je výchozí bod estonské deklinace, dále o tom v kapitole 5.1.) Rozdíl mezi tvarem genitivu na jedné straně a tvarem illativu a partitivu na druhé je tradičně popisován jako rozdíl mezi slabým a silným kmenem (kromě kmene není obsažen další segmentální materiál). Rozdíl mezi slabým a silným kmenem je pak realizován třemi základními způsoby popsány výše (pojetí se u různých autorů mohou lišit, mnozí by zahrnuli první a třetí příklad do jedné kategorie jako tzv. kvantitativní střídání stupňů, oproti kvalitativnímu, k němuž by patřil druhý jmenovaný příklad). Pokud bychom shrnuli všechny tyto popsané situace do jedné, pak by šlo o ablautový morfém, u něž je výchozí situací slabý kmen, cílovou silný kmen. Příklad první a třetí by pak také šlo charakterizovat pomocí pravidla: u prvního případu by výsledná struktura záležela ve specifikování dlouhé slabiky jako důrazné (oproti nedůrazné slabice ve výchozí struktuře), u třetího případu by výsledná struktura kromě toho byla specifikována jako obsahující geminátu (oproti jednoduchému konsonantu ve výchozím kmeni). Druhý případ (kvalitativní střídání) by se pak rozpadl na mnoho pravidel s více či méně izolovaným polem působnosti. Schematický kmen, na němž tato operace probíhá, bychom mohli specifikovat do té míry, že se jedná o dvouslabičný kmen, případně o víceslabičný kmen s hlavním přízvukem nebo morfologicky vázaným přízvukem na poslední dvouslabičné stopě (srov. kapitola 3).

Za specifický případ daného ablautového morfému pak budeme považovat ty bezkoncovkové illativy, které jsou homonymní jak s genitivem, tak s partitivem (jedná se o deklinační typy „seminar“ a „akvaarium“, které se sestávají z přejatých slov, srov. např. *seminar*_{NOMsg} : *seminari*_{GENsg=PARTsg=ILLsg}, *mikrofon*_{NOMsg} : *mikrofoni*_{GENsg=PARTsg=ILLsg}, *akvaarium*_{NOMsg} : *akvaariumi*_{GENsg=PARTsg=ILLsg}, *atrium*_{NOMsg} : *atriumi*_{GENsg=PARTsg=ILLsg}). V tomto případě lze uvažovat o tradičním pojmu nulový morfém (pokud

podobně jako v předchozím odstavci porovnááme stejné formy: výchozí situaci – genitivní kmen a cílovou – illativ). Pro takové případy navrhuje Langacker (1987: 345) analýzu, kdy se výchozí a cílová situace rovnají tak, že obě předpokládají (pouze) schematický kmen. Pokud tedy chceme použít cílovou formu (illativ), je nutné specifikovat pouze tento schematický kmen do určité podoby (tj. dosadit konkrétní jmenný kmen). Proto podle Langackera tzv. nulový morfém není prázdný – obsahuje schematický kmen. Tento kmen lze ostatně v případě deklinačního typu „seminar“ specifikovat jako zakončený na dvě krátké slabiky, z nichž první má přední svah (srov. Peebo 1997: 41), v případě kolísavého typu „akvaarium“ má předposlední slabika obvykle vokalický začátek (srov. Peebo 1997: 43–45). Můžeme v souladu s tradicí tento illativ zařadit do kategorie bezkoncovkový spolu s výše uvedeným ablautovým morfémem (postaveným na kontrastu silného a slabého stupně), protože v obou případech se jedná o ablautový morfém (stojící na kontrastu vůči jiné formě, i když ve druhém případě se jedná o kontrast nulový). Na druhou stranu by šlo leccos namítat proti negativně motivovanému označení „bezkoncovkový illativ“, které v sobě nese předpoklad, že illativ s koncovkou je základní podobou illativu (EKG ostatně označuje tento illativní allomorf za \emptyset , srov. 1995: 199).

Podobně bychom analyzovali také geminační estonské illativy:

*elu*_{NOMsg=GENsg} : `ellu_{ILLsg} (od *elu* „život“)

*abi*_{NOMsg=GENsg} : `appi_{ILLsg} (od *abi* „pomoc“, ortografie okluziv má v estonštině speciální pravidla, srov. kapitola 3)

Zde bychom illativní morfém mohli popsat jako charakterizující kmen do podoby (C)VCCV (první slabika může / nemusí mít přední svah), v kontrastu proti podobě kmene (C)VCV (tj. morfém [[CVCV]→[CVCCV]] – jedná se o jednotku estonské gramatiky). Schematický kmen je pak možné charakterizovat podobně jako u ablautového morfému postaveném na kontrastu stupňů – jedná se o dvouslabičný kmen, případně kmen víceslabičný s hlavním nebo morfologicky vázaným přízvukem na poslední dvouslabičné stopě. V případě geminačního illativu je další nutnou charakteristikou, že mezi těmito dvěma slabikami je jednoduchý konsonant.

Pro finštinu je pak velmi typické, že se kombinuje sufixace a kmenová alternance. Určitý sufix předpokládá v levém kontextu určitou podobu kmene: např. sufix genitivu plurálu *-ten* předpokládá kmen zakončený na konsonant (*sinisten*, *lasten* od *sininen* „modrý“, *lapsi* „dítě“), inessivní sufix *-ssa* předpokládá (u jmen s přímým střídáním stupňů¹⁰) slabý kmen zakončený na vokál apod. V případě

10 V estonštině i ve finštině se mluví o kmenové alternaci zvané střídání stupňů, která prochází jak deklinačním, tak konjugačním systémem. Název je stejný zejména proto, že finská i estonská alternance

illativních morfémů je situace poměrně jednoduchá a jednoznačná tím, že illativní alomorfy se shodně předpokládají na levé straně silný kmen¹¹, tento silný kmen je pak vždy vokalický, tj. končící na vokál. Jednotnost užívání silného kmene je u illativu narušena víceslabičnými kmeny zakončenými na *-kkA*, *-kkO*, které mohou mít v illativu plurálu i slabý kmen (o nich dále v kapitole 7.8.4).

Tento význačný rys finské morfologie může poměrně stěžovat teoretický popis – sufíxy předpokládají jistý druh kmene, na druhou stranu tvar kmene má vliv na výběr koncovkového alomorfu, pokud v dané kategorii alomorfy existují. Karlsson (1982: 187–190) např. mluví o procesu ve čtyřech krocích (pro nejsložitější možný případ), kdy v prvním se rozhoduje o podobě kmene, má-li být napravo od něj umístěna koncovka, v druhém kroku se umístí koncovka, ve třetím dojde k úpravě kmene v souvislosti s připojením koncovky (např. ke střídání stupňů), ve čtvrtém se upraví vokalismus koncovky podle kmene (vokalická harmonie). Tyto čtyři kroky pak také navrhuje obsáhnout do dvou cyklů, u nichž střídavě dochází k působení ve směru koncovka > kmen, kmen > koncovka. Zároveň říká, že je potřeba uvažovat o vytvoření konkrétního tvaru jako o jednom procesu, v němž jsou uvedené morfologické procesy obsaženy jako „podrutiny“. Můžeme to ukázat na illativu singuláru od slova *käsi* („ruka“): má-li být připojen morfém illativu, vybereme z kmenů daného slova (*käte-*, *käde-*, *kät-*) silný vokalický, tj. *käte-*, teprve pak se můžeme rozhodnout pro alomorf illativní koncovky *-Vn*, který dostane v souladu se zvoleným kmenem podobu *-en*, získáme tvar *käteen* (vokalickou harmonií se už nezabýváme, vokál kmene je u illativní koncovky *-Vn* vždy určován podle koncového vokálu kmene).

Zdá se, že zde představený Langackerův přístup, který předpokládá, že závislý morfém obsahuje referenci na autonomní morfém, řeší tento aspekt finské morfologie jednodušeji. Namísto působení oběma směry (kmene na koncovku, koncovky na kmen) můžeme předpokládat, že koncovka odkazuje k schematickému kmeni (tak jak je typické pro všechny afíxy, např. ...*ten*, ...*ssA*, ...*Vn*), finské kmeny (ve finské terminologii *vartalot*, v opozici ke tvaru nominativu singuláru) pak typicky odkazují na schematický sufík (např. *käde...*, *käte...*, *kät...*). Konkrétní sufíxy a konkrétní kmeny (vokalický, konsonantický, silný, slabý, zakončený na dlouhý vokál, ...) pak předpokládají o něco více specifikovaný druh kmene/koncovky, omezují možný okruh variant kmene/koncovky, s nimiž se mohou spojit. Ve finštině pak syntagmatické spojení kmene a sufíxy na fonologickém pólu nevykazuje tak jednoznačnou asymetrii autonomní/závislé, přesto však existují pádné důvody považovat v této dvojici sufík za spíše závislý. Jedná se zejména o vokalickou harmonii (v takovém případě je vokál koncovky pouze schematický co do předozad-

mají stejné historické kořeny. Jak ale můžeme pozorovat, liší se v současných jazycích způsobem realizace silných a slabých stupňů i způsobem využití v gramatickém systému jazyka.

11 O podobné jednotnosti tvaru kmene v celé kategorii, nehledě na podobu koncovkových alomorfů, můžeme uvažovat i v případě tzv. finského pasiva.

nosti a řídí se vokály kmene) i o to, že hlavní přízvuk nese první slabika kmene a sufixy jsou i v rytmickém ohledu operací na kmeni, některé sufixy jsou navíc neslabičné a potřebují pak vokalické jádro předchozí slabiky kmene ke své realizaci. U reduplikačních sufixů jako např. těch illativních je závislost dále vyjádřena zcela nespécifikovanou hodnotou vokálu koncovky. Jak jsme už dříve také zmínili, kmeny a koncovky jsou ve finštině jednoznačně vymezeny s ohledem na distribuci¹². Nemůžeme tvrdit, že se tím zásadně zjednoduší popis finské gramatiky, jeví se to ale jako schůdná cesta, navíc už v některých přístupech naznačená. Anttila (1974) mluví o sémiotické funkci alomorfů, které odkazují do pravého nebo levého kontextu. Alomorfy (kmenové nebo koncovkové) pak nejsou jen nepřijemností v popisu gramatiky. V pojetí podle Langackera vzniká takový odkaz už tím, že součástí koncovky je schematický kmen, součástí finských lexikálních morfémů v podobě kmene (*vartalo*) je pak, na rozdíl od tvaru nominativu singuláru, schematická koncovka. Sémiotická funkce alomorfů v Anttilově smyslu vzniká tehdy, když daný alomorf předpokládá pouze určitou variantu nebo varianty koncovek/kmenů.

4.2.5 Širší kontext výskytu illativu

Illativ se často vyskytuje také v kontextu „jmenný kmen + plurál + illativ“. V případech složitějších syntagmatických spojení lze uvažovat také o vnitřní hierarchii takového spojení. Obvykle tak, že jsou nejprve spojeny dva komponenty, toto spojení je pak modifikováno připojením třetího atd. (srov. Langacker 1987: 310–313). V obou jazycích můžeme předpokládat, že jmenný kmen je nejprve spojen s plurálovým morfémem, tj. že jsou bezprostředními konstituenty. Ze sémantického hlediska plurál zjednodušeně řečeno odkazuje na neurčené množství entit téhož typu, jmenný kmen pak specifikuje, o jakou replikovanou entitu jde. Plurál lze tak označit za *profile determinant*, zároveň je to závislý morfém (v rámci své charakteristiky předpokládá schematickou entitu, která je rozpracována právě ve spojení se jmenným kmenem). Z fonologického hlediska je pak závislost plurálového morfému na kmeni také zjevná. Ve finštině se (pokud následuje pádová koncovka) sufixálně připojuje *-i*, které nevytváří vlastní slabiku, ale splyne s koncovou slabikou kmene. Mohli bychom mluvit i o operaci na kmeni v tom smyslu, že výsledkem je kmen zakončený na *i*-ový diftong, krátké nebo dlouhé *i* (výchozí, kontrastní situací je singulárový kmen, proto můžeme možná uvažovat o této operaci jako o jistém druhu kmenové obměny, nebo přechodném stavu mezi sufixací a kmenovou obměnou). V estonštině se pak připojuje slabičný sufix *-de/-te* (pokud nebudeme brát

12 V této argumentaci nepřipouštíme existenci prefixů ve finštině, která je sporná. Možné prefixální morfémy jako např. *epä-*, *lähi-*, *iki-* pak považujeme za morfémy kmenové s defektní distribucí, jimi tvořené výrazy (např. *epädemokraattinen* „nedemokratický“, *lähiaika* „blízká budoucnost“, *ikivanha* „prastarý“) za složená slova.

v úvahu archaický a distribučně omezený tzv. kmenový plurál). Výsledné spojení „kmen + plurálové *-de/-te*“ pak má i samostatnou platnost jako genitiv plurálu (podobně jako je v singuláru „holý“ kmen je genitivem singuláru, kromě toho slouží jako základ pro další tvary). Pořadí konstituentů ve spojení „kmen + plurál + illativ“ je pevné, ve finštině zdůrazněné tím, že illativní koncovky (*-in, -hin, -siin*) reduplikují vokalismus plurálového morfému.

Této popsané hierarchii konstituentů však nemusíme přisuzovat velké dopady. Langacker (1987: 313–316) upozorňuje, že konstituenty (vymezené s ohledem na syntagmatická spojení) jsou v zásadě něco velmi jiného než jednotky jazyka (vymezené s ohledem na ustálenost, rutinní používání). S ohledem na příklady, které uvádí, můžeme např. ve finštině předpokládat jednotky [...iin], [...ihin], [...isiin], tj. schémata plurálových illativních tvarů (kde „...“ představuje fonologickou reprezentaci jména, předcházející plurálovému morfému). Takové schéma vzniká jako abstrakce při existenci většího množství jeho příkladů. (Langacker např. navrhuje schéma [STEM-er-s] abstrahované z příkladů jako *divers, workers, computers, ...*). Existence takových schémat by pak implikovala, že se v daných případech jedná o dobře ovládnutou rutinu (nemusíme předpokládat, že mluvčí skládá za sebe kmen, pak plurál, pak illativ). Podobně bychom mohli v estonštině předpokládat schémata [...desse] a [...tesse].

O dalších možných fonologických a sémantických kontextech výskytu illativu se zmíníme v následujících kapitolách. Langackerovo pojetí syntagmatického spojení (s ohledem na fonologický pól) se zdá být pro estonštinu výhodné v tom, že umožňuje pojímat různé typy závislých morfémů (sufix, suprasegmentální i segmentální kmenové alternace, nulový morfém), aniž bychom je museli koncipovat jako zásadně odlišné (nebo pokládat sufix za nějakým způsobem základní, neutrální variantu a další varianty jako něčím odlišné, specifické). Společné je jim to, že jsou ve vztahu k autonomnímu kmeni fonologicky závislými komponenty, odkazují ke schematickému kmeni. Pro finštinu se, jak už bylo zmíněno, zdá být příhodné předpokládat ve spojení „kmen + koncovka“ oboustrannou závislost, byť stále pokládáme koncovku za spíše závislou. Jak už jsme zmínili dříve, existence paralelních variant (alofonů, alomorfů, významů polysémické jednotky) bývá podmíněna kontextem. Pro rozbor alomorfů se zdá být zásadní zejména levý kontext tvořený jmenným kmenem (o estonštině dále v kapitole 5, o finštině v kapitole 6). V případech jednotlivých významů pak kontext „jmenný kmen + illativ“ obvykle nestačí, i když určité rozlišení významů může poskytnout, obvykle se významy illativu a jiných lokálních pádů sledují v širším kontextu, pozornost se často soustřeďuje na predikát věty (dále o tom v kapitole 9).